

פרק ראשון

שחר הציוויליזציה

בעולם שכולו אבן החזקת חפצי-ערך ממתכת חיזקה את מעמדו של כל מנהיג. ואולם עיון בנתונים ארכיאולוגיים רומז כי הקשר בין נפחות ובין תנופת התירבות לא עובר בהכרח דרך ריכוז סמכויות.

תנופות ראשוניות

התרבויות הגדולות הראשונות נולדו בשחר האלף הרביעי לפני הספירה, כלומר, מאות ספורות לאחר התגלות המטאלורגיה, או, בעברית עתיקה, הקינה. הבה נבחן את השפעת הנפחים על התפתחות התרבויות.

מסופוטמיה

התקופה המכונה אורוך (3150-3750 לפנה"ס) נחשבת כשלב ההתפתחות המשמעותי הראשון של התרבות השומרית. המהפכה שהתרחשה בתקופה זו אינה קשורה לשום פלישה או הגירה רחבה של אוכלוסיה זרה. לעומת זאת, היא מתאפיינת בהרחבת השימוש בנחושת, מתכת שעד אז היתה נדירה. הרבה ערים שנוסדו באותה תקופה היו בתחילתן מרכזים של קינת הנחושת וסדנאות לעיבודה.¹ חלק מהן אף שמרו בשמן את זיקתן לנחושת. למשל שם העיר אָרִידו, ראשונה הערים השומריות ומרכזן הרוחני, נגזר מן המונח *אורוד* שמשמעותו *נחושת*.² וכך האל אָנְפִי, פטרון הנפחים והקינים,³ היה גם פטרונה של העיר. גם שמה של אָשְנונה, בירתה הראשונה של מלכות בבל, פירושו "מקור הנחושת". השם סיפאר, שמה של עיר גדולה אחרת במסופוטמיה, מקורו בשומרית – זא-בַר, ופירושו *מִסְגַּל של נחושת*.⁴ את העובדות האלה מחזקים ממצאי הארכיאולוגיה. בערים רבות במסופוטמיה, וביניהן מארי ואורוך, נבנה הארמון בדיוק במקום שבו עובדה

¹ Mazzoni (2003), Pollock (2001)

² גם שם העיר העילמית אַראטה נגזר מן המונח אורוד.

³ את אָנְפִי ראו השומרים כאל המולך בדילמן, אי הנפחות שסיפק נחושת לכל תרבות שומר.

⁴ חורון, *ערב וקדם*, פרקים 3 ו-6. ראו גם Mulhy (1969), עמ' 12-13.

הנחושת.⁵ תופעה זו עשתה את סדנאות הנחושת לגרעין המייסד של הערים. ואכן המיתולוגיה המסופוטמית מזכירה כי העיר הראשונה שנוסדה לאחר המבול (כלומר העיר הראשונה של העידן הנוכחי) נקראה בַּד תִּיבִּיֶּה, שפירושה באכדית "עיר מעבדי הנחושת".⁶ גם במיתולוגיה האכדית בורא האנושות הוא לא אחר מאָאָה,⁷ המקביל האכדי לאל השומרי אָנְכִי – פטרוֹן מעבדי הנחושת.

הנתונים האלה מקשים עלינו להתייחס למעבדי הנחושת כאל בעלי-מלאכה שהתיישבו בערים הראשונות כדי למצוא עבודה. להפך, הם מתגלים כמייסדי התרבות. ואכן, במסופוטמיה ההיסטוריה מתחילה עם עיבוד הנחושת ולא עם השימוש בכתב.

מצב דומה נראה בעולם, התרבות שהתפתחה מזרחה לשומר. שושן, בירת עילם, ממוקמת בצומת הדרכים שהובילו את הנחושת למסופוטמיה.⁸ הפצת תרבות עילם במזרח (בהרי איראן ובאפגניסטאן של היום) גם היא קשורה למטאלורגיה.⁹

עמק היאור

מצרים היא ציוויליזציה שנוצרה מאיחוד בין שתי תרבויות, בסביבות 3000 לפנה"ס: תרבות הנקראת נַגְדָה במצרים העליונה, ותרבות הנקראת בּוּטֶה-מְאָדִי, באיזור שפך הנילוס (הדלתה).

המוקד העיקרי של מצרים העליונה, העיר נַגְדָה, התפתח סביב מכרות מקומיים של נחושת וזהב.¹⁰ גם הערים האחרות באותו מוקד נוסדו סביב עיבוד המתכות. העיר יַב (אֶלְפִּנְטִינָה), למשל, שנוסדה בגבול הדרומי של מצרים העליונה, התפתחה סביב ארמון ומקדש. וכמו במסופוטמיה, ארכיאולוגים מצאו ביסודות המבנים המרכזיים האלה סימנים המעידים כי המקום פעל קודם כסדנת נחושת.¹¹ גם מייסדי העיר הזאת היו ככל הנראה נפחים. במצרים העליונה חשיבותו של עיבוד הנחושת משתקפת גם במנהגי

⁵ ראו Mazzoni 2003. הקשר בין ארמון וסדנת מתכת נשמר לאורך זמן רב. ראו Ilan 1995.

⁶ ראו חורון, *ערב וקדם*, עמ' 115-116.

⁷ אָאָה בורא את האנושות יחד עם האלה העליונה ושמה מְמִי. ראו Garelli et Leibovici, 1959, עמ' 130.

⁸ Berthoud et al., 1982.

⁹ Heskel and Lamberg-Karlovski, 1980.

¹⁰ Midant-Reynes, *Aux origines de l'Égypte*, p. 126-127.

¹¹ שם, עמ' 262-265.

הקבורה של אנשי העילית (שמהם צמחה שושלת הפרעונים הראשונה). הגופות שוכבות על "מיטת פחם", ואבקה ירוקה נמצאה על עצמות ידיהם ועל גולגולותיהם (וכן בארובות עיניהם). נראה כי בצר הנחושת הונח בכפות ידיהם ועל עיניהם של המתים בעת קבורתם, וייתכן שהשכבתם על מיטת פחם מרמזת על אמונה בהפיכתם לנחושת ב"עולם הבא".¹²

לפני איחוד מצרים לא נמצאו בדלתה של הנילוס סימנים של עילית שלטת. אולם גם אזור זה הושפע עמוקות מעיבוד הנחושת. שני מוקדיה העיקריים (הערים בוטו ומאדי) התאפיינו כמרכזי עבודת הנחושת הראשונים של כל אזור הדלתה.¹³

ייסודה של עיר חדשה בשם אי־נב־הֶג' (כלומר, "קיר לבן", המוכרת היום בשמה מֶמְפִּיס ובתנ"ך מוֹף) מסמל את איחוד הדרום (מצרים העליונה) והצפון (מצרים התחתונה). פטרון העיר היה האל פֶּתַח, פטרון מעבדי הנחושת. לדברי ההיסטוריון היווני הרודוטוס,¹⁴ הקמת המקדש הראשון לפֶּתַח היא פרי יוזמתו של פרעה בשם מֶנְס, המלך הראשון של מצרים המאוחדת.¹⁵ עובדה זו רומזת שמלכי האיחוד קשורים גם הם לעולם הנחושת. קשר זה משתקף במיתולוגיה המצרית, כאשר המלך (פרעה) מתואר כחומת נחושת המגינה על מצרים.¹⁶

בתהליך החיפוש אחר בצר הנחושת סיירו הנפחים באזורים נרחבים. הם פרצו דרכים והקימו קשרי סחר בין אזורים מרוחקים. נקודות-מפגש וצומתי-דרכים עיקריים נעשו גם הם מוקדי ציוויליזציה.¹⁷ דוגמה לכך היא העיר שושן אשר בעילם: היא ממוקמת בדרך המובילה את הבדיל (החומר ההופך את הנחושת למסג חזק יותר, הארד) מן האזורים המרוחקים (הרי איראן ואפגניסטאן של היום) אל מסופוטמיה. דוגמה נוספת היא התרבות של גדות הנהר אינדוס – תרבות מוֹהֶנְג'ו־דָּארוֹ: תחילת התפתחותה היא

¹² שם, עמ' 164-183. חומר ירוק זה הוא אבקת בָּצֶר הנחושת (מלכית). גם כלי-חרס מלא בבצר נחושת היה מונח לפעמים ליד הגופה.

¹³ שם, עמ' 107.

¹⁴ היוונים השוו את פֶּתַח להֶפֶּאיֶסטוס.

¹⁵ הרודוטוס, II, 99. ראו גם Valbelle, 1990, עמ' 270.

¹⁶ Lalouette, *L'empire des Ramsès*, p. 374.

¹⁷ ראו Butterlin, *Les temps proto-urbains de Mésopotamie*, עמ' 148. ראו גם Wachsmann, *Seagoing Ships and Seamanship in the bronze age Levant*.

בתנופת סחר הבדיל עם מסופוטמיה.¹⁸ תופעה דומה התרחשה גם בקצה המערבי של העולם העתיק.¹⁹

עם הנפחות התחוללה מהפכה גם בעיבוד העץ. הנגרים התחילו להשתמש במסורים, במקדחים, במקצועות ובמפסלות, כלומר בכלי הנגרות שמשתמשים בהם עד היום. כלים אלה החליפו את גרוזני האבן, את סכיני הצור ואת המקצועות מלסת של אל. מכאן ואילך ניתן היה לבתר גזעי עץ לקרשים בעלי מידות מדודות, ולחברם באמצעות מסמרים וצירי עץ. כך נבנו אוניות מסוג חדש, בעלות צלעות וסיפון, עם מרחב פנימי גדול. הן היו גדולות, נוחות ויציבות יותר מן הרפסודות והסירות הצפות שהיו בשימוש עד אז. שיפור כלי-השיט איפשר לכונן קשרים סדירים בין חופים שונים של הים התיכון. כך נפתחו לנפחים מרחב חדש ואופקים לחיפוש מכרות חדשים. כבר בתחילת האלף הרביעי לפני הספירה נוצרו מחוזות נפחות חדשים בדרום אירופה.²⁰

צפון הים התיכון

האי סִירוס מקבוצת האיים הציקלאדים נחשב היום אחד המוקדים הראשונים של התרבות האֶגֶאית. במקביל התגלו שם סדנאות הנחושת העתיקות ביותר של קבוצת איים זו. בעקבות גילוי מכרות התפתחו סדנאות גם בנקסוס ובתאסוס. כל הסדנאות האלה פעלו כבר בשלב התחלתי של התרבות האֶגֶאית. לכן סביר להניח כי גם כאן מעורבים הנפחים בהתהוות התרבות.²¹

¹⁸ ראו Allchin, *The Rise of Civilization in India and Pakistan*, במיוחד פרק 8, עמ' 193-225. ראו גם Potts, 1992. עיבוד המתכת היה גורם ההתפתחות העיקרי של התרבות בדרום-מזרח אסיה, ובמיוחד בתאילנד ובוייטנאם של היום, מאז האלף השני לפנה"ס. ראו Bennett, 1989.

¹⁹ גם בגבול המערבי של העולם העתיק (החוף האטלנטי של אירופה) התפתחה הציוויליזציה סביב התיישבותם של מעבדי נחושת באזור שבו התגלו מכרות בדיל. ראו Needham et al., 1989, וגם Northover, 1999. התיישבות מעבדי נחושת במערב אירופה מתרחשת לאחר הפצה הדרגתית של חפצי נחושת משנת 3500 בערך לפנה"ס.

²⁰ בקורסיקה התגלו עקבות נפחים משנת 3600 לפנה"ס (ראו Jehasse, 1978). סימנים דומים מזמן קצת יותר מאוחר התגלו בספרד, ראו Craddock, 1999.

²¹ ראו Renfrew, *The Emergence of Civilization*, עמ' 174-178. המחבר מסכם ואומר כי "גילוי הנפחות היה אחד השלבים המכריעים בהולדת הציוויליזציה האֶגֶאית" (עמ' 308). נשמרו עקבות לכך: על-פי המיתולוגיה היוונית, הקמת שלוש ערי רודוס נחשבת כפרי יוזמתם של נפחים שנקראו טֶלְכִינִים.